

IV

KLASZTOR ŚŚ. MICHAŁA I JÓZEFA W KRAKOWIE

1. BUDOWA KLASZTORU

Klasztor Niepokalanego Poczęcia w Krakowie znajdował się poza murami miasta. Wystawiony był zatem na niebezpieczeństwo inwazji nieprzyjaciół i zniszczenie. Jego wilgotne położenie w pobliżu rzek Wisły i Prądnika okazało się szkodliwe dla zdrowia zakonników. Dla uniknięcia tych niewygód, karmelici starali się o fundację w śródmieściu. Oprócz wymienionych powodów, przyczyną decydującą powstania drugiego klasztoru była potrzeba utworzenia Kolegium Teologicznego dla kleryków. W śródmieściu trudno było już o miejsce pod nową fundację, z powodu wielkiego zagęszczenia kościołów i kamienic. Jedynym odpowiednim na ten cel okazało się miejsce pod zamkiem wawelskim, tuż za ogrodem oo. franciszkanów przy ul. Poselskiej. I tutaj stały na przeszkodzie duże trudności, gdyż wznosiły się tam trzy budynki różnych właścicieli: „Malowany Dwór” Andrzeja Tęczyńskiego, kasztelana wiślickiego; hospicjum oo. benedyktynów z Tyńca oraz publiczna łaźnia miejska. Dzięki zabiegom ludzi wpływowych, a zwłaszcza Katarzyny z Leszczyńskich Andrzejewej Tęczyńskiej, żony tej ostatniej, kasztelana wiślickiego i wojewoda bełzki, zapisał „Malowany Dwór” (ryc. 21) karmelitom, w Lublinie przed Sądami Trybunalskimi we środę po św. Jakubie (28 lipca) 1610 r.¹ Trudniej było uzyskać hospicjum benedyktynów z powodu ich sprzeciwu. Zgodzili się dopiero na zamianę z innym o wiele lepszym domem, nabytym dla karmelitów za kilka tysięcy zło-

¹ O. Maciej od św. Franciszka (Hurtados de Mendoza), przeor klasztoru nowicjackiego w Krakowie, dnia 27 sierpnia 1610 r. oblatował w aktach grodzkich krakowskich zapis Andrzeja Tęczyńskiego w Trybunale lubelskim, zgodnie z konstytucją Królestwa. Na swą prośbę otrzymał urzędową kopię z akt grodzkich krakowskich spisaną w formie uroczystej na pergaminie i uwierzytelnioną podpisem i pieczęcią woskową przez Mikołaja Zebrzydowskiego, wojewodę krakowskiego i starostę śniatyńskiego. Obecnie istnieją dwie urzędowe kopie tego aktu: jedna znajduje się w Bibliotece PAN w Krakowie (Dypl. 192), druga — w Archiwum Prowincji (Dypl. 8); — Jerzy Dobrzycki. *Dawne dziedzicze i podwórza Krakowa w rysunkach Leona Getza*. Kraków (1958) rys. 72 obj. s. 18.

tych przez Mikołaja Zebrzydowskiego wojewodę krakowskiego, którego córka była u sióstr karmelitanek bosych². Zamiany domów dokonano 2 kwietnia 1612 r.³ W końcu, po usilnych staraniach, magistrat krakowski ofiarował łąźnię publiczną pod nowy obiekt sakralny. Piotr Tylicki, biskup krakowski, nie tylko udzielił pozwolenia na nową fundację, ale przyczynił się do tego, że karmelici bosci otrzymali od kanoników kapituły katedralnej część ich ogrodów, którą wcielono w obręb klauzury. Po załatwieniu formalności prawnych w Urzędzie Grodzkim odnośnie do przekazania Zakonowi na własność powyższych obiektów, nowa fundacja została zatwierdzona i przyjęta na Kapitulę Generalnej w maju 1611 r. w Rzymie. O. Jan a Jesu Maria, generał Zakonu, udzielił pozwolenia na erekcję nowego klasztoru w Krakowie⁴. Kamień węgielny pod nową fundację poświęcił w 1611 r. Hieronim Ręczański, kanonik i archidiakon krakowski⁵.

Powstała ona głównie ze składek i ofiar zebranych przez o. Andrzeja Brzechwę⁶, jak świadczył o tym później napis na marmurowej tablicy pod głównym portalem kościoła: „D.O.M. Templum hoc, sub titulo SS. Michaelis Archang. et Joseph Sponsi Virg., fidelium eleemosinis erectum, per J. M. et R. D. Jacob Zadzik Ep. Crac. consecratum, a R. D. Luca Dąbski Can. Crac. hoc ornamento portae decoratum A. D. 1637, die 1 Septembr”⁷. Dobrodziejami, którzy szczególnie przyczynili się do wystawienia kościoła, byli kanonicy krakowscy Łukasz Dąbski i Stanisław Rozrażewski oraz Stanisław Lubomirski, wojewoda krakowski⁸, a także w dużej mierze Konstancja Burzyńska (Bużeńska, Bużewska), starościna dobczycka, w zakonie s. Beata Konstancja od św. Józefa. Ona to w czasie budowy kościoła i klasztoru, przez półtora roku utrzymywała na swój koszt kilku ojców. Głównie też z jej fundacji pochodziły naczynia kościelne i szaty liturgiczne zakrystii⁹. Przy zakładaniu klasztoru św. Michała nie obeszło się także bez trudności ze strony zakonów zebrzących, posiadających bullę Klemensa VIII (z dnia 22 czerwca 1603 r.),

² AMK 1. *Liber fundationis conventus cracov. SS. Michaelis et Joseph Carmelit. Discalc.* k. 3.

³ Archiwum Metropolitalne w Krakowie. *Acta officialium.* T. 6 vol. 117 fol. 63.

⁴ AMK 1. *Liber fundationis...* k. 3.

⁵ Tamże.

⁶ Stanisław Załęski. *OO. Jezuit przy kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie.* Nowy Sącz 1896 s. 20.

⁷ Jan Chełmecki. *Wspomnienie o kościele św. Michała niegdyś OO. Karmelitów Bosych w Krakowie.* Kraków 1860 s. 14.

⁸ P. H. Pruszc. *Klejnoty stołecznego miasta Krakowa...* Kraków 1745 s. 16—18.

⁹ „Do tegoż kościoła nowego, posyłała po materie kosztowne do Włoch przez X. Nuceryna, wiele pieniędzy dając na aparaty kapłańskie. A zatem robiono perłowe Krzyże do nich, wiele innych rzeczy do zakrystyi y srebra poczęści co jest u Ojców, to od niej i we wszystko barzo zakrystyą zaratowała...” *Bibl. Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesolej rps 253: „Księgi, w których są krótko opisane żywoty y cnoty zmarłych zakonniczek...”* s. 33.

zabraniającą wznoszenia nowych kościołów zakonów żebrzących w bezpośrednim sąsiedztwie¹⁰. Celem uniknięcia nieporozumień, o. Jan a Jesu Maria, generał Zakonu, uzyskał od Pawła V w dniu 28 lutego 1612 r. dyspensę od bulli Klemensa VIII oraz pozwolenie na erekcję nowego klasztoru oo. karmelitów bosych w Krakowie¹¹. Pierwszą mszę św. pontyfikalną w nowym kościele odprawił Marcin Szyszkowski, bp krakowski. Równocześnie dokonał w tym dniu poświęcenia kościoła. Introdukcja do nowego domu zakonnego odbyła się 25 października 1617 r. Klasztor Niepokalanego Poczęcia wspaniałomyślnie podzielił się z nowo powstałym biblioteką, zakrystią, a nawet dochodami, ponieważ oba te domy z początku miały jedną wspólną kasę, z której pokrywano wydatki obu konwentów¹². Pierwszym przeorem klasztoru śś. Michała i Józefa został o. Kazimierz od św. Anny (Piotr Tarnowski), wybrany na Kapitułę Prowincjalnej w 1619 r. Uroczystej konsekracji i dedykacji kościoła dokonał Jakub Zadzik, bp krakowski, dnia 26 października 1636 roku.

2. WAŻNIEJSZE WYDARZENIA

Dnia 16 maja 1631 r., w czasie Kapituły Prowincjalnej w Lublinie, ks. Bartłomiej Grzybowski, doktor teologii i kanonik kościoła św. Anny, przedłożył ojcom kapituły prośbę Adama Opatowiusza, rektora Akademii Krakowskiej, aby karmelici bosi przyjęli do uczestnictwa w swych zasługach duchowych Akademię Krakowską, prowadząc ćwiczenia duchowe dla akademików w kościele Św. Michała. Prośbę uwzględniono. Dnia 13 lipca 1631 r. odbyła się uroczysta introdukcja Oratorium akademickiego z klasztoru oo. dominikanów do klasztoru śś. Michała i Józefa. O. Stefan od św. Teresy (Kucharski), prowincjał Zakonu, mianował o. Jakuba od Trójcy Przenajświętszej ojcem duchownym dla akademików. Dzięki temu ostatniemu nastąpiła reorganizacja *Oratorium Pietatis*. Dokonano wyboru nowych oficjalistów. Ustalono regulamin ćwiczeń duchownych, jak świadczą o tym roczniki *Oratorium*¹³. O zapobiegliwości i pracy karmelitów nad formacją życia moralnego i duchowe-

¹⁰ Wymagana odległość wynosiła „trecentas cannarum”. Canna = pręt 1,91 — 3,14 m.

¹¹ *Privilegia Fratrum Discalceatorum B. Mariae Virginis de Monte Carmelo*. Romae 1617 s. 106—107.

¹² AP 1: *Fasciculus annorum provinciae Spiritus Sancti Carmelitarum Discalceatorum in Regno Poloniae* s. 70.

¹³ Bibl. Jagiell. rps 219. *Annales Oratorii Pietatis Academici apud Patres Carmelitas Discalceatos conventus SS. Michaelis et Joseph, Cracoviae erecti. A. D. 1631, die 13 Julii*. Por. ks. Kazimierz Gumol. *Oratorium Pobożności Akademii Krakowskiej u OO. Karmelitów Bosych w latach 1631—1643*. „Rocznik Teologiczny Śląska Op.” R. 2: 1970 s. 131—147.

go akademików, świadczą dziełka wydane dla studentów¹⁴, będące podręcznikami życia wewnętrznego. Karmelici boski przy kościele Św. Michała, pełnili opiekę duchową nad akademikami aż do 1643 r., kiedy to przeniesiono *Oratorium Pietatis* do kaplicy akademickiej przy Gimnazjum Nowodworskiego¹⁵. U św. Michała założono Kolegium Teologiczne dla kleryków prowincji.

W czasie wojen szwedzkich klasztor został w znacznej części spalony i złupiony, zwłaszcza kosztowności zakrystii i biblioteka¹⁶. Bezpośrednio po tym karmelici uzyskali przywilej od Jana Kazimierza, króla Polski (Lwów, dnia 16 sierpnia 1660 r.), mocą którego wieża forteczna cechu murarskiego zostaje włączona w obręb zabudowań klasztornych¹⁷, pod warunkiem, że zakonnicy sami zabezpieczą na swą odpowiedzialność tę część murów miejskich. Przywilej wzbudził sprzeciw ze strony miasta. Odmówiono karmelitom w urzędach grodzkich ingrosacji i intromisji. Zakonnicy wnieśli więc oskarżenie i pozew przeciw urzędnikom krakowskim do Najwyższego Sądu królewskiego. Interwencja króla (przez dekret wydany w Kielcach dnia 14 lutego 1661 i w Warszawie dnia 13 sierpnia 1664 r. a podpisany przez Mikołaja Prażmowskiego, bpa łuckiego i kanclerza wielkiego koronnego) wpłynęła na ostateczne oddanie klasztorowi wieży cechu murarskiego¹⁸.

Spośród przeorów tego domu zakonnego na szczególną uwagę zasługuje o. Ireneusz od Wniebowstąpienia Pańskiego (Wojciech Nuceryn)¹⁹. W czasie dwukrotnego swego przełożenia w Krakowie (1670—1676 r.) wzbogacił on klasztor pod względem architektonicznym i gospodarczym. Korytarze klasztorne zbudował w formie kwadratowej, układając je kamienną posadzką. Na pokrycie kosztów związanych z re-

¹⁴ *Exercitia spiritualia studiosorum Oratorii Pietatis academici, apud PP. Carmelitas Discalceatos Cracoviae erecti...* Cracoviae 1632. Drugie wydanie ukazało się kilka lat później: *Spiritualia exercitia Oratorii Pietatis academici apud PP. Carmelitas Discalceatos Cracoviae erecti eorundem cura ex piis libellis potissimum ex opusc. A.R.P.F. Joannis a Jesu Maria eiusd. Ordinis Generalis collecta iterum typis mandata.* Cracoviae in Officina Andreae Petricovii. A.D. 1638 (Estr XVIII s. 409).

¹⁵ Klemens Bąkowski. *Dzieje wszechnicy krakowskiej od 1400—1900 r.* s. 54, 57.
¹⁶ Obrona Krakowa przeciw Szwedom w r. 1655, z rękopisów pozostałych po Józefie Muczkowskim. Dodatek do czasopisma „Czas”, wrzesień 1858 s. 450.

¹⁷ Kopia przywileju znajduje się w Arch. Państw. Miasta Krakowa i Wojew. Krakowskiego. Sygn. rps 3325. *Akta klasztoru Karmelitów Bosych przy kościele św. Michała.*

¹⁸ Tamże.

¹⁹ O. Ireneusz od Wniebowstąpienia Pańskiego ur. w 1624 r. w Krośnie. Na Akademii Krakowskiej otrzymał tytuł doktora filozofii. Do Zakonu Karmelitów wstąpił 21 maja 1647 r., mając 23 lata. Śluby zakonne złożył 22 maja 1648 r. w klasztorze nowicjackim w Krakowie. Przez około 20 lat był profesorem filozofii i teologii. Był powołany przez Stolicę Apostolską do komisji beatyfikacyjnej św. Jana Kantego. W Zakonie piastował urzędy: przeora w Wiśniczcu 1667 r., przeora klasztoru św. Michała w Krakowie 1670—1676, definitora prowincjalnego i prowincjała. Umarł w Krakowie w klasztorze św. Michała dnia 14 października 1696 r.

montem i przebudową zdobył fundusze od ks. Franciszka Leśniewicza, proboszcza i oficjała pileckiego. Erygował przy kościele Bractwo św. Józefa, wznosząc ołtarz główny temu świętemu. Wybudował boczne ołtarze św. Teresy i św. Jana od Krzyża, do których obrazy, namalowane ręką br. Łukasza, sprowadził z Rzymu. Za wielkim ołtarzem wznosił ołtarz Ukrzyżowanego Pana Jezusa, kosztem ks. Stanisława Rozrażewskiego, kustosa katedry krakowskiej. Zakrystię powiększył i przyozdobił marmurową posadzką. Wybudował również chór kościelny dla kapeli klasztornej. Bibliotekę ozdobił licznymi dziełami. Klasztor cały pokrył dachówką²⁰. Wiele przyczynił się również do dobra tego domu o. Witalis od Św. Trójcy, przez 40 lat aptekarz klasztorny. Prowadził publiczną aptekę przy klasztorze. Lekarstwa sprowadzał z zagranicy. Z czerpanych stąd dochodów zbudował w poł. XVIII w. marmurowy ołtarz św. Józefowi²¹, patronowi miasta Krakowa (*breve Klemensa XI z 1715 r.*) (ryc. III).

Od połowy XVII w. u św. Michała była siedziba prowincjała. Mieściło się tu również Archiwum Prowincji, które uległo spaleniowi w 1763 r. W latach wojen szwedzkich 1702—1705 klasztor podobnie jak wszystkie inne, obciążony był licznymi kontrybucjami; tu też stacjonowały wojska szwedzkie²². W 1707 r. zaraza dokonała wielkiego spustoszenia w klasztorze. Umarło pięciu zakonników z przeorem o. Szymonem od Ofiarowania NMP (Janem Koczankowiczem) na czele. Zmarł również br. Antoni od św. Remigiusza (Marcin Rybkiewicz), aptekarz publicznej apteki klasztornej. W 1768 r., w czasach konfederacji barskiej, spadły na dom św. Michała nowe zniszczenia. Najpierw konfederaci wycięli sad owocowy, aby pozbawić osłony nieprzyjaciela. W klasztorze dniem i nocą pełnili warty przeciw Moskalom. W lipcu 1768 r. żołnierz konfederatów, niosąc ze sobą trzy nabite karabiny, przez nieuwagę potrafił o mur i zastrzelił towarzyszącego mu furtiana, br. Archanioła od św. Agnieszki. Dnia 2 lutego 1772 r. konfederaci podeszli z Tyńca pod Kraków. Nocą niespodziewanie zajęli zamek krakowski zwyciężając Moskali. Nieprzyjacielem, mając podejrzenie, że karmelici przechowują u siebie powstańców, zajęli klasztor św. Michała rabując od wewnątrz i zewnątrz „co tylko żywo napadli w celach, oficynach klasztornych, tak rzeczy do odzienia jak i pożywienia. Po czym klasztor razem z naszymi zakonnikami zamknęli i przez trzy tygodnie ani jednego zakonnika warta nie wypuściła za furte, ani też na otworenie kościoła nie pozwoliła²³. W ogrodzie klasztornym Moskale ułożyli baterię dział skie-

²⁰ O. Filip od Trójcy Św. *Ozdoba Karmelu zakonnego, Konterfekt...* Kraków 1747 s. 260.

²¹ AMK 2. *Liber translatorum de morte ad vitam* k. 70.

²² ANPK 1. *Liber fundationis*.

²³ Tamże. Por. Jadwiga Krasicka. *Kraków i ziemia krakowska wobec Konfederacji Barskiej*. Kraków 1927 s. 113.

rowaną na zamek królewski. Konfederaci z zamku strzelali armatami na klasztor. W ten sposób dom św. Michała został zdemolowany i ograbiony. Taki stan rzeczy trwał do 1 maja 1772 r., kiedy to konfederaci z powodu głodu złożyli broń.

3. OPIS KOŚCIOŁA I KLASZTORU

Kościół Św. Michała usytuowany był w miejscu dzisiejszego Sądu Karnego, a klasztor w miejscu obecnego Muzeum Archeologicznego. Kościół od północy przylegał do ul. Poselskiej (dawniej Św. Józefa), od zachodu do fortyfikacji miasta, od południa teren klasztoru graniczył z ogrodami kanoników katedralnych, od wschodu z ul. Senacką (dawniej Św. Michała). Zespół zabudowań karmelitów wznosił się na miejscu trzech budynków: łaźni miejskiej, „Malowanego Dworu” Tęczyńskich i hospicjum benedyktynów. Część tych budowli przystosowano do potrzeb klasztoru.

Podstawą opisu zespołu zabudowań klasztornych i kościoła są:

- 1) dokładne pomiary z rzutem przyziemia klasztoru i kościoła z 1797 r.²⁴,
- 2) kołłątajowski plan Krakowa²⁵,
- 3) pomiary krypt grobowych Radwańskiego z 1841 r.²⁶,
- 4) skromna ikonografia²⁷.

Kościół murowany, wczesnobarokowy, na rzucie krzyża łacińskiego, fasadą zwrócony na wschód — do ul. Grodzkiej. Wymiary zewnętrzne: szer. 18,80, dł. 44 m (wraz z chórem zakonnym). Korpus trzynawowy z transeptem. Nawy boczne zredukowane do kaplic połączonych ze sobą wąskimi przejściami. Nawa centralna dwuprzęsłowa szer. 10, dł. (od fasady do transeptu) 15 m. Ściany podzielone zdwojonymi pilastrami, odległymi od siebie 1,5 m, wyprowadzonymi z filarów. Między pilastrami prawdopodobnie znajdowały się nisze, jak w kościele karmelitów pod wezw. Niepokalanego Poczęcia na Wesołej. Sklepienie kolebkowe z gurtami, okna w lunetach. Po bokach nawy mieściły się kaplice bocz-

²⁴ WAP w Krakowie, oddział na Wawelu. Dział kartografii. *Plan kościoła i klasztoru św. Michała w Krakowie.*

²⁵ Stanisław Tomkiewicz. *Kołątajowski plan Krakowa z roku 1785.* „Rocznik Krakowski” 1907 s. 149—175.

²⁶ Pomiary wykonane w Urzędzie Budownictwa Wolnego miasta Krakowa. WAP w Krakowie.

²⁷ Widok kościoła od strony zachodniej na kołątajowskim planie Krakowa. Tabl. III. „Rocznik Krakowski” 1907 s. 155; Widok kościoła w książce pt. „Kościoły krakowskie wydane w stalorytach z treściowym onych opisem” z 1855 r.; Akwarele Jerzego Głogowskiego z 1809 r. z widokami dawnych warowni krakowskich; Muzeum Archeologiczne w Krakowie. *Album ikonografii zebranej przez Bieleniną.*

ne, po dwie z każdej strony, połączone ze sobą przejściami. Kaplice miały jednakowe rozmiary: $3,5 \times 2,5$ m. Otwierały się do nawy łukami archiwolt, wspartych na filarach o szer. 3 m. Od strony południowej w przejściach filarowych między kaplicami były pomieszczenia szer. 1, dł. 2 m. W samych zaś filarach znajdowały się dwie okrągłe klatki schodowe o średnicy 1,40 m, z wejściami od korytarza klasztornego. Jedna prowadziła na chór kościelny i strych, a druga na ambonę. Od schrony północnej kaplice posiadały okna. Pomieszczenia wśródfilarowe były nieco obszerniejsze, o wymiarach $1,50 \times 1,80$ m, również z okienkami na ul. Poselską. Nawa poprzeczna szer. 10, dł. 16 m. Ramiona transeptu krótkie (po 3 m dł. wraz z łukami przesłowymi). W podziemiach transeptu dwie krypty grobowe, w których grzebano zakonników i dobrodziejów. Ściany krypt wyłożono kamieniem łamanym, a beczkowe sklepienia z ciosu. Krypty te były prawdopodobnie pozostałością piwnic „Malowanego Dworu”²⁸.

Prezbiterium (szer. 8,5, dł. 9 m) usytuowano o trzy stopnie wyżej od nawy. Zamknięte ścianą prostą, oddzielone było od nawy marmurową balustradą z dwoma przejściami. Posadzka w kościele marmurowa. W przedłużeniu prezbiterium za wielkim ołtarzem — chór zakonny (o wymiarach $8,5 \times 4,5$ m), po bokach zaś atinencje: od strony ul. Poselskiej skład rzeczy kościelnych, od klasztoru — korytarz do zakrystii z wejściem do kościoła w przedłużeniu lewego ramienia transeptu. Zakrystię usytuowano przy korytarzu z południowej strony prezbiterium (z oknami na dziedziniec klasztorny). Do kościoła prowadziło jeszcze drugie przejście od klasztoru, w południowo-wschodnim narożniku ramienia transeptu. Tędy przenoszono trumny ze zwłokami do krypt grobowych.

Fasada bezwieżowa, dwukondygnacyjna, trzyprzęsłowa, o szer. 19,5 m zmodyfikowanego typu *II Gesu*. Według planu z 1797 r. rzut przyziemia fasady był bogato rozczłonkowany pilastrami. Przęsło środkowe dzieliły zdwojone pilastry wertykalne, w narożach bocznych przęsł występowały pojedyncze pilastry. Na osi nawy w przęśle środkowym stał portal marmurowy, flankowany dwiema kolumnami, dźwigającymi tympanon. Nad portalem umieszczono tablicę erekcyjną z 1637 r. Tekst inskrypcji odpisał Chełmecki²⁹. W polach bocznych przęsł prawdopodobnie znajdowały się nisze z rzeźbami. Dolną kondygnację wieńczył gzyms, górna zaś kondygnacja posiadała w środku duże okno do nawy, a po bokach spływy z obeliskami, względnie z wazonami. Całość wieńczył trójkątny tympanon z krzyżem na szczycie (ryc. 20).

Wystrój wnętrza bogaty i artystyczny. Opisał go szczegółowo Jerzy

²⁸ Jerzy Langman. *Nie istniejący kościół świętych Michała i Józefa niegdys Karmelitów Bosych w Krakowie*. APKB w Czernej rkps 166 k. 134.

²⁹ J. Chełmecki, jw. s. 14.

Langman³⁰ na podstawie zachowanych ołtarzy i pomników. W kościele znajdowało się 9 ołtarzy, w tym 5 z czarnego marmuru dębnickiego (ryc. 22—23) i 4 drewniane. Ołtarze marmurowe wykonane zostały: główny ok. 1650 r., św. Teresy w transepcie i do zakrystii ok. 1700, Matki Bożej i św. Anny w kaplicach w 1754 r., św. Józefa ok. poł. XVIII w.³¹

Według inwentarzy kościoła z 1832³² i 1856 r.³³ wystrój wnętrza przedstawiał się następująco:

W prezbiterium przy prostej ścianie wielki ołtarz marmurowy z trzema stopniami. Mensa flankowana dwiema kolumnami na wysokim cokole. W retabulum obraz św. Michała Archanioła, zwieńczony półokrągło, a w górnej kondygnacji — mniejszy obraz św. Marii Magdaleny. Po bokach ołtarza — do chóru zakonnego dwa marmurowe portale, zwieńczone kartuszami herbowymi Zakonu. W chórze za wielkim ołtarzem — drewniany, z czterema złożonymi kolumnami i rzeźbą Ukrzyżowanego. Poniżej rzeźby obraz zdjęcia Chrystusa z krzyża, malowany na miedzianej blasze. W prezbiterium, w bocznych ścianach dwie murowane nisze, ozdobione muszelkami. Obok na ścianach dwa potężne marmurowe nagrobki z portretami biskupów Piotra i Andrzeja Gembickich. Nieco dalej przy balustradzie stały drewniane ołtarze: św. Kazimierza i św. Jana od Krzyża. W ramionach transeptu na ścianach dwa dużych rozmiarów ołtarze marmurowe, z półokrągłymi balustradami. Z lewej strony ołtarz z obrazem św. Józefa, łaskami słynący³⁴, a z prawej — św. Teresy z Avila. Na ścianach bocznych transeptu od prezbiterium wisiały obrazy św. Tekli i św. Szymona Stocka, karmelity. W pobliżu tych ołtarzy znajdowały się nagrobki Józefa i Teresy Michałowskich. W nawie po lewej stronie na filarze, snycerskiej roboty ambona, złożona i ozdobiona rzeźbami. Na ambonę wchodziło się z korytarza klasztornego. Naprzeciw nagrobek Bogusława Łubieńskiego († 1739). W bocznych kaplicach nawy (środkowej) dwa jednakowe, późnobarokowe ołtarze Matki Bożej i św. Anny. Nad kaplicami tablice fundacyjne z 1754 r. W narożnych dwóch kaplicach przy fasadzie były dwa ołtarze z drzewa. Pod rzeźbionym krucyfiksem — obraz malowany na płótnie, po bokach dwa inne obrazy. W ołtarzu rzeźby dwu aniołów. Kaplica oddzielona od nawy marmurową balustradą z kulami na filarkach. Z prawej

³⁰ Jw. k. 50—97.

³¹ Władysław Tatariewicz. *Czarny marmur w Krakowie*. Kraków 1953 s. 67—72.

³² Archiwum Państw. miasta Krakowa i Woj. Krak. I. W. 17. *Inwentarz kosztowności w kościele Św. Michała 1832 r.*

³³ Tamże rkps 3326. *Inwentarz znajdujących się kosztowności i innych rzeczy w kościele Św. Michała (1856 r.)*.

³⁴ Obraz ten obecnie znajduje się w klasztorze karmelitów bosych w Krakowie, ul. Rakowicka 18.

strony ołtarz w kaplicy Chrystusa Miłosiernego. Na ścianie marmurowy nagrobek Gabriela i Aleksandra Dębińskich.

Lawki w nawie ustawione w dwóch rzędach. W 1832 r. było ich jeszcze 12 par, z przejściami do bocznych kaplic. Na ścianach wnętrza zwisało 12 rzeźbionych tarcz z zacheuszkami. Nad portalem wejściowym, na dwóch filarach wsparty drewniany chór muzyczny dla kapeli. Przy bramie wejściowej marmurowa kropielnica. Czteroskrzydłowe drzwi wejściowe obite blachą. Drugie wewnętrzne drzwi (z małego przedsionka) z żelaznej kraty. W kościele liczne epitafia. Między innymi nagrobki: Ewy Dębińskiej († 1654), Elżbiety Konarskiej, Stanisława Szydłowskiego († 1632), Wojciecha Chodorowicza († 1628), Jakuba Famutiusza († 1641), a także inne tablice pamiątkowe.

Murowany klasztor przylegał do południowej i zachodniej części kościoła. Zewnętrzna i wstępna część klasztoru usytuowana obok fasady świątyni. Portal wejściowy prowadził do furty i pokoi gościnnych. Ta część domu koncentrowała się wokół małego dziedzińca wewnętrznego (o wymiarach 6×8 m). Z hallu wejściowego wchodziło się do narożnika korytarza biegnącego wzdłuż kościoła do właściwego klasztoru oraz na poprzeczny korytarzyk w kierunku południowym, obok pokojów gościnnych. Z korytarzy okna wychodziły na dziedzińczyk wewnętrzny. Od strony południowej na parterze znajdowała się duża sala dł. 12, szer. 6 m (z przyległym pokoikiem 6×3 m). Prawdopodobnie była to świetlica, przeznaczona na zebrania bractw klasztornych. Być może tutaj w 1 poł. XVII w. mieściło się *Oratorium Pietatis* Akademii Krakowskiej. Z małego dziedzińca klasztornego klatka schodowa prowadziła do krypt grobowych kościoła. W tym miejscu było bezpośrednie połączenie ze świątynią. Trumny ze zwłokami przenoszono najkrótszą drogą z transeptu przez korytarz na dziedziniec.

Właściwy klasztor usytuowany był wokół kwadratowego dziedzińca (20×20 m). Od strony wschodniej i południowej obiegały dziedziniec korytarze z oknami na zewnątrz. Wschodni korytarz ciągnął się aż do zewnętrznej ściany południowej skrzydła. We wnętrzu I i II kondygnacji piwnic tego skrzydła znajdują się relikty murów obronnych miasta. Mur obronny wykorzystany został jako nośna ściana łaźni miejskiej³⁵. W wysuniętym skrzydle południowo-wschodnim na parterze mieścił się obszerny refektarz ze sklepieniem beczkowym, o wymiarach 16×6 m. Do niego przylegały od południa: kuchnia, umywalnia, spiżarnia i mały refektarzyk dla służby. W skrzydle południowo-zachodnim obok refektarza była klatka schodowa na piętro oraz cele zakonne (4,20×3,20 m). W zachodnim skrzydle — o trzech kondygnacjach — po obu stronach środkowego korytarza znajdowało się 36 cel zakonnych — po 12 w każ-

³⁵ Krzysztof Nawoik. *Kraków — Budynki powięzione św. Michała* (badania terenowe). Warszawa 1957. Maszynopis P. P. Pracowni Konserwacji Zabytków. Dział Dokumentacji Naukowej.

dej kondygnacji. Cele sklepione w 2 poł. XVII w. o wymiarach 3,5×3,20 m. Szerokość korytarzy zgodnie z przepisami 2,20 m. W północnym narożniku skrzydła zachodniego wznosiła się dzwonnica, przystosowana do tego celu z baszty murarskiej.

Od strony południowo-zachodniej przylegał do klasztoru ogród warzywny i sad. Od wschodu rozciągało się podwórze zakonne z bramą wjazdową od ul. Św. Michała (obecnie Senacka). W podwórzu od południa stały wozownia, stajnia dla koni i pomieszczenia gospodarcze.

W pobliżu kościoła obok baszty Legackiej karmelici posiadali czynszową kamienicę, zamykającą ul. Poselską, z bramą przechodnią na ul. Kocią³⁶. Ikonografia panoramy miasta przy planie kołłątajowskim przedstawia tę kamienicę jako budynek o dwóch kondygnacjach z czterospadowym dachem³⁷. Na frontowej ścianie wymalowany był św. Józef³⁸.

4. KASATA KLASZTORU I ZBURZENIE KOŚCIOŁA

W 1787 r. karmelici w Krakowie na Wesolej musieli odstąpić swój dom nowicjacki z kościołem Niepokalanego Poczęcia na rzecz szpitala powszechnego. Zgromadzenie nowicjackie przeprowadziło się do klasztoru św. Michała. Na mocy umowy zawartej z Michałem Poniatowskim, prymasem Polski (z dnia 30 sierpnia 1787 r. w Warszawie)³⁹ karmelici mieli otrzymać 20.000 zł na restaurację tego klasztoru, zniszczonego w czasach wojen konfederackich. Wszystkie dobra domu nowicjackiego wraz z sumami czynszowymi przepisano również na klasztor św. Michała. Zgromadzenie przeprowadziło się dnia 17 października 1787 r.⁴⁰

Niedługo cieszyło się tutaj spokojem. W 10 lat później, w 1797 r., dom zakonny został przez władze austriackie zajęty na więzienie. Pomimo starań przeora o. Arnolda od św. Jana od Krzyża (Marcinkowskiego), nie zdołano zmienić decyzji rządu. Dnia 15 kwietnia 1797 r. Józef Waclaw Baro de Margelik, urzędnik powiatu krakowskiego, powiadomił biskupa Feliksa Turskiego, ordynariusza diecezji, o przema-

³⁶ Stanisław Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów*. Kraków 1926 s. 146.

³⁷ S. Tomkowicz, *Kołłątajowski plan Krakowa. Tablica III*, „Rocznik Krakowski” 1907 s. 155.

³⁸ Mieczysław Tobiasz, *Dokumentacja historyczna zespołu budynków powięziennych pod wezw. św. Michała w Krakowie*. Kraków 1955 s. 13. Maszynopis w Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Por. Anna Strzelecka, *Z przeszłości powięziennych budynków św. Michała w Krakowie*. W: „Biuletyn Historii Sztuki”. 1956 nr 2 s. 281—286.

³⁹ Dokument 38. Por. Wł. Chotkowski, jw. s. 84—87.

⁴⁰ Archiwum Konsystorza Krakowskiego: *Ex actis actorum Curiae Epp. Crac.* vol. CXII.

czeniu części klasztoru św. Michała na więzienie. Polecił równocześnie powiadomić o tym karmelitów bosych⁴¹. Pismem nr 1549 z dnia 25 kwietnia 1796 r. Riedhcin, starosta powiatu krakowskiego, nakazał o. przeorowi przeprowadzenie adaptacji klasztoru na cele więzienne, według wskazań architekta cesarskiego. (Plan znajduje się w Państwowym Archiwum na Wawelu). Wreszcie rozporządzeniem Nadwornej Komisji z dnia 1 września 1797 r. zabrano budynek karmelitów na więzienie, pozostawiając im do wyboru klasztor lubelski lub czerneński. Nie pomogły apelacje ani bierny opór wobec nakazów cesarskich. Na mocy rozporządzenia Wysokiej Nadwornej Komisji z dnia 27/28 września 1797 r., zgromadzenie zakonne, z wyjątkiem jednego lub dwóch kapłanów, musiało bezwarunkowo opuścić klasztor... „*sine mora absque ulla remonstracione et instantia viam ad monasteria lublinensae et czernensae arripiendam habent*”⁴². Pięciu ojców, a mianowicie: Agnellus od Ofiarowania NMP (Kwaczyński), Lambert Bugajewicz, Edmund Sulejowski, Jan Kanty Antoszewski i Stanisław, udali się do klasztoru w Czernej, o. Florencjusz i o. Hieronim pojechali na parafię w powiecie myślenickim⁴³.

Rozporządzeniem z dnia 23 listopada 1797 r., wszystkie sumy funduszowe po zniesionym klasztorze św. Michała, Definitorium Prowincjalne (obradujące w Czernej) przydzieliło konwentowi lubelskiemu, zaś dochody z dóbr „Prądnik” przeznaczyło na utrzymanie spowiedników sióstr karmelitanek. Eremowi czerneńskiemu przyznano dochody roczne 350 fl. z ogrodu „Gwiazdowskie” i z kamienicy przyległej do kościoła Św. Michała.

Klasztor został zamieniony na więzienie, świątynię zaś przeznaczono na nabożeństwa dla więźniów. Przedmioty służące do kultu Bożego, zabytki kultury i sztuki w zakrystii i w kościele można badać i identyfikować na podstawie zachowanych dotychczas inwentarzy kościoła Św. Michała, sporządzanych co kilka lat⁴⁴. Kościół ten, nie zabezpieczony i nie restaurowany przez dziesiątki lat, został skazany na ruinę. Przeciaki wody przez dach spowodowały pęknięcie sklepień. Rządowi austriackiemu było to na rękę. Zyskał powód do rozbiórki świątyni i wybudowania na tym miejscu sądu więziennego. Tak też uczyniono. W pierwszym rzędzie ofiarą padł marmurowy ołtarz św. Józefa. Został przewieziony do świeżo zbudowanego kościoła w Jaworznie. Dnia 16 marca 1843 r. tamtejszy Komisariat powiadomił oddział budowniczy, że począwszy od tego dnia, można posyłać codziennie po 20 furmanek

⁴¹ AMK 8. *Acta et documenta suppressionis Conv. PP. Carm. Discalc. SS. Michaelis et Joseph Cracoviae* k. 17.

⁴² Tamże k. 40.

⁴³ Tamże k. 22—23.

⁴⁴ Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. Sygn. J. W. — 17.

dla przewiezienia ołtarza z kościoła Św. Michała⁴⁵. Na mocy uchwały Senatu Rządzącego (zapadłej w dniu 1 kwietnia 1837 r.) 14 ławek środkowych i dwa konfesjonały z kościoła Św. Michała zostały przeniesione do świątyni Św. Norberta, obrządku greckokatolickiego⁴⁶. Przy regulacji hipoteki miasta Krakowa (1827 r.) zabudowania klasztorne, ogród i kościół przejął skarb państwa⁴⁷.

W 1850 r. w Krakowie wybuchł pożar. Spłonęło wiele domów oraz kościoły franciszkanów i dominikanów. Zakony te przystąpiły niebawem do restauracji spalonych obiektów sakralnych. Damazy Zielewicz, przełożony oo. franciszkanów w Krakowie, pismem z dnia 29 października 1835 r. zwrócił się z prośbą do władz rządu austriackiego, o podarowanie pewnych ruchomości z kościoła Św. Michała, który przeznaczony był na rozbiórkę. W prośbie wyszczególnił cztery ołtarze z marmuru i jeden z drzewa, ambonę, obrazy, posadzkę kamienną i bramę z żelazną kratą. Władze administracyjne (pismem z dnia 31 maja 1854 r.) przychyliły się do próśby ks. Zielewicza, ale pod warunkiem, że 1) przeniesienie tych ruchomości nastąpi na koszt konwentu franciszkańskiego, 2) wspomniane przedmioty mogą być oddane do użytku franciszkanom do czasu, w którym kościół Św. Michała będzie na nowo odbudowany⁴⁸. Rozbiórki ołtarzy, przeniesienia i ułożenia ich u franciszkanów dokonał Edward Stehlik, rzeźbiarz krakowski, jak świadczy o tym umowa zawarta z nim przez konwent w 1857 r.⁴⁹

Według Jerzego Langmana⁵⁰, w kościele oo. franciszkanów znajdują się następujące przedmioty z kościoła Św. Michała: w nawie głównej 4 ołtarze: 1. św. Nikodema, 2. św. Józefa z Kupertynu, 3. św. Anny, 4. Matki Bożej Wesołej; prócz tego: 5. ołtarz w cudownej kaplicy, 6. ołtarz drewniany w kaplicy Męki Pańskiej, obecnie nie istniejący, 7. odrzwia marmurowe z nawy głównej do kaplicy Męki Pańskiej, 8 i 9. dwoje drzwi z kaplicy Męki Pańskiej do zakrystii brackiej, 10. odrzwia prowadzące z nawy do kaplicy Matki Bożej Bolesnej, 11. feretron z Chrystusem niosącym krzyż, 12. feretron z Chrystusem ubiczowanym, 13. krucyfiks po spalonym ołtarzu drewnianym.

Do kościoła Św. Katarzyny na Kazimierzu został przeniesiony w 1874 r. ołtarz św. Teresy z Avila. Wyjęty z niego obraz znajduje się nad wejściem do kaplicy sióstr augustianek.

U oo. kapucynów w Krakowie jest cudowny krucyfiks z kościoła Św. Michała, puszka na oleje święte i kielich⁵¹.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże. *Inwentarz kościoła Św. Michała z 1837 r.*

⁴⁷ J. Chełmecki, jw. s. 36.

⁴⁸ J. Langman, jw. k. 52.

⁴⁹ Tamże k. 53.

⁵⁰ Tamże k. 62.

⁵¹ Arch. Państw. Miasta Krakowa i Woj. Krakowskiego rkps 3326. *Inwentarz znajdujących się kosztowności i innych rzeczy w kościele Św. Michała... z 1856 r.*

Do oo. bernardynów w 1867 r. przeniesiono marmurowe pomniki i nagrobki oraz obrazy i małe drewniane ołtarzyki. Te ostatnie zostały częściowo przekazane do klasztoru ss. karmelitanek bosych przy ulicy Kopernika oraz do nowego klasztoru oo. karmelitów bosych przy ul. Rakowickiej.

Bogatą pod względem zabytków i architektury świątynię rozebrały władze zaborcze. Na jej miejscu stanął sąd i więzienie śledcze. Obecnie zaś znajduje się tutaj Muzeum Archeologiczne.

ANEKS

Dokument konsekracji kościoła

Kraków, dnia 26 października 1636

Jakub Zadzik, biskup krakowski, konsekruje kościół i ołtarz pod wezwaniem ŚŚ. Michała Archanioła i Józefa Obl. Najśw. Maryi Panny OO. Karmelitów Bosych w Krakowie.

Or. perg. z relikwiarza grobu (sepulcri) ołtarza konsekrowanego, w posiadaniu autora.

„M D C XXX VI die XXVI mensis Octobris ego Jacobus Zadzik, episcopus cracoviensis, dux severiensis, consecravi ecclesiam et altare hoc, in honorem Sanctorum Michaelis Archangeli et Joseph Sponsi Virginis et reliquias Sanctorum martyrum, Valentini [episcopi], Alexandri, Anastasii, Militum Thezeorum, et Undecim Millium Virginum in eo inclusi, et singulis Christi fidelibus hac die unum annum et in anniversario consecrationis huiusmodi ipsam visitantibus quadraginta dies de vera indulgentia, in forma Ecclesiae consueta concessi. (—) Jacobus Zadzik, e-pus cracoviensis.

